

MİR MÖHSÜN NƏVVAB YARADICILIĞINDA İLƏHİ HARMONİYA VƏ TARİXİ REALLIQLARIN ƏKSI

Xuraman Hümətova

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: hummatovax@mail.ru

Annötasiya. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında özünəməxsus yeri olan şairlərdən biri də Mir Möhsün Nəvvab Ağamirzəzadə Qarabağidir (1833-1919). Ədəbiyyat tariximizdə şair, musiqişünas, rəssam, xəttat, kimyagər, riyaziyyatçı, astronom və s. kimi tanınan Mir Möhsün Nəvvab ensiklopedik zəka sahibi olmuşdur.

Nəvvab poeziyası soykökə, klassik ənənələrə bağlı bir poeziyadır. Onun yaradıcılığı lirik duyğuların ifadəsi baxımından Füzuli, dövründəki haqsızlıqları satirik boyalarla tənqid baxımından Zakir, reallıqları əks etdirmə baxımından isə Seyid Əzim Şirvani ənənələri ilə səsleşir. Şairin yaradıcılığında dini mövzular, təsəvvüf məzmunlu şeirlər də az deyildir. Bütün bu şeirlərdə Nəvvab islami dəyərləri təbliğ etməklə yanaşı, Qurani-Kərim ideyalarının yüksək mənəvi keyfiyyətlərini insanlara poetik dillə təbliğ edirdi. Divandakı şeirlərin bir qismi bizə həm də o dövrdəki Qarabağın ictimai, siyasi, ideoloji, mədəni, beynəlxalq vəziyyəti ilə tanış olmaq imkanı yaradır. Belə şeirlərdən biri şairin “İkinci dəfə baş vermiş erməni-müsəlman münaqişəsinə həsr edilmiş şeir” adı altında çap olunan “Bax” rədifli mürəbbesidir. Şeir 26 bənddən ibarətdir. Bu şeirdə M.P.Vaqifin “Bax” rədifli qəzəlinin təsiri duyulur.

Açar sözlər: Nəvvab, Qarabağ, divan, təsəvvüf, lirik şeirlər, tarixi hadisələr

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 08.09.2023; qəbul edilib – 21.09.2023

REFLECTION OF DIVINE HARMONY AND HISTORICAL REALITIES IN THE WORKS OF MIR MOHSUN NAVVAB

Khuraman Hummatova

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi ANAS. Azerbaijan.

E-mail: hummatovax@mail.ru

Abstract. Mir Mohsun Navvab Agamirzazade Garabaghi (1833-1919) is one of the poets who occupied a unique place in the development of Azerbaijani literature of the 19th century. In the history of our literature Mir Mohsun Navvab was known as poet, musicologist, artist, calligrapher, alchemist, mathematician, astronomer and had an encyclopedic intellect.

The poetry of the Navvab is poetry associated with the classical traditions. His work echoes the traditions of Fuzuli in terms of expressing lyrical emotions, Zakir in terms of criticizing the injustices of his time with satirical colors, Seyid Azim Shirvani in terms of reflecting realities.

The poet's work contains many religious themes and poems of Sufi content. In all these verses, Navvab preached Islamic values and also preached the high spiritual qualities of the Quranic ideas to the people in poetic language. Some of the poems in the Diwan give us the opportunity to get to

know the social, political, ideological, cultural and international situation of Karabakh at that period. One such poems is the poet's murabbe (a form of lyric poetry) "Bakh", published under the title "A Poem Dedicated to the Second Armenian-Muslim Conflict". The poem consists of 26 stanzas. In this poem one can feel the influence of M.P.Vagif's ghazal "Bakh".

Keywords: Navvab, Karabakh, divan, Sufism, lyric poems, historical events

Article history: received – 08.09.2023; accepted – 21.09.2023

Giriş / Introduction

Bu il Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda 2023-cü il "Heydər Əliyev ili" və "Şuşa Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı" ili kimi qeyd olunur. Şuşada doğulub boya-başa çatmış şair Mir Möhsün Nəvvabın da bu il anadan olmasının 190 ili tamam olur.

XIX əsr Azərbaycan xalqının tarixində müs-təsna yeri olan bir dövrdür. Bu dövrdə maarifçilik ideyalarının rüseymləri, realizmin qığılcımları sönük halda da olsa, görünməkdə idi. Bu dönəmin həm parlaq, həm də qaranlıq səhifələri tarixin yaddaşında qorunub qalmaqdadır. Baş verən hadisələrin poeziyada əksi poeziyanın reallıqları qoruyub saxlayan ən mötəbər mənbə olduğunu göstərir.

Əsas hissə / Main Part

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında özünəməxsus yeri olan şairlərdən biri də Mir Möhsün Nəvvab Ağamirzəzadə (1833-1919) Qarabağidir. Ədəbiyyat tariximizdə şair, musiqişünas, rəssam, xəttat, kimyagər, riyaziyyatçı, astronom və s. kimi tanınan Mir Möhsün Nəvvab ensklopedik zəka sahibi olmuşdur.

Mir Möhsün Nəvvab 1833-cü ildə Şuşada anadan olmuş, bütün həyatı boyu orada yaşayıb-yaratmışdır. İlk təhsilini Şuşada alan şair ərəb, fars, türk dillərini mükəmməl bilmiş, zamanın tələbinə uyğun olaraq rus dilinə də maraq göstərmişdir. Onun atası dövrünün tanınmış mömin şəxslərindən olmuş, qəbri xalq tərəfindən ziyarətə gəlməli olaraq qəbul edilmişdir. Şair özünün "Təzkireyi-Nəvvab" əsərində nəsil şə-cərəsi haqqında yazır: "Mir Möhsün Nəvvab ibn mərhum Mir Əhməd ibn Mir Fərzənd ibn Mir Fəsih ibn Mir Səburdur. Mərhum Mir Fəsih həmin kəsdir ki, Şuşa şəhərinin cənub tərəfində məqbərəsi var və bu, şəhərin əhalisinin ziyarət-gahıdır" [2, s.531].

Mir Möhsün Nəvvab XIX əsrdə Azərbaycan xalqının qarşılaşdığı hadisələri öz yaradıcılığında bütünlüklə əks etdirmişdir. Onun poetik qavramında bədii təxəyyüllə yaddaşın üst-üstə düş-düyü məqamlar divanında lirik boyalarla geniş

şəkildə əks olunur. Şair bu yolla dövründə baş verən hadisələri gələcək nəsillərə çatdırmaq missiyasını yerinə yetirmişdir.

Şairin yaradıcılığında fərdi məhrumiyyətlərdən bəhs edən poetik örnəklər sonradan fərdilikdən çıxaraq daha geniş mətləbləri özündə təzahür etdirmişdir. Odur ki, bütün bu baş verənlər Nəvvab yaradıcılığında poetik boyalarla təzahür edərək ümumxalq problemi kimi oxuculara təqdim olunur.

Mir Möhsün Nəvvab xalq arasına çaxnaşma salanları məzəmmət edərək, "bular salar aləmə qovğa səsi, bir-birinə qarışdırıb hər kəsi", "yaxşı iş nə lazım pərdə çəkmək", "müridlərin hər biri fəal olur, üçü, dördü dörd yüzə dəllər olur", – deməklə üstüörtülü də olsa, o dövrdəki yüksək mənsəb sahiblərinin törətdiyi əməlləri dilə gətirir, onları "nəfsi əmmarənin əlində əsir olanlar" adlandırır. Bu misralarda şairin humanizminin, milli ruh və vətəndaşlıq yangısının bədii ifadəsini görməmək mümkün deyil.

Nəvvab yaradıcılığında yer alan poetik örnəklərdə xalqın keçmişinin əksi ilə yanaşı, əhatəsində olan hadisələrə münasibəti, işıqlı gələcəyə inamı, ümid və xəyallarının ifadəsi dolğun şəkildə öz əksini tapır. Onun "ayılın, millət, xəbi-qəflətdən; qurtarın, qardaş, bu cəhalətdən"

çağırışı divanının əsas leytmotivini təşkil edir. İnsanları öz dövründə şeirləri ilə “yapışın yeksər ittihadından”, “millətlər hamı ittifaq alıb”, – deyərək, birliyə, qardaşlığa səsləyir. Eyni zamanda əgər “bu birliyə, qardaşlığa nail olmasaq”, birlikdə olmağın savab bir iş olduğunu “ittifaq edib eyləyin səvab”, – deyir. Əgər biz birliyə gəlməsək, bu birliyi yaratmasaq, “cümləsi eyləyər bizlərə töhmət”, – deməklə, fikrini daha dəqiq ifadə edir. Başqa millətlərin inkişafda olmasını, bizim isə geridə qala biləcəyimizi can yanğısı ilə qeyd edir.

Mir Möhsün Nəvvabın xidmətlərindən biri də o dövr ziyalıları “Məclisi-Fəramuşan” (“Unudulmuşlar məclisi”) adı altında bir yerə toplamaq, onlara Qarabağda bir zamanlar yazıb-yaradan, o dövrdə unudulub yaddan çıxmış sənətkarlar haqqında məlumat vermək, onların yaradıcılığını üzə çıxararaq, xalqa tanımaq olmuşdur. Onun təşkil etdiyi bu məclisdə təkcə şairlər, musiqiçilər deyil, müxtəlif sənət sahibləri də iştirak edirdi. “Məclisin rəhbəri Mir Möhsün Nəvvab köhnə təhsil almasına baxmayaraq, yeniliyə meyil edirdi; mədəni mərkəzlərlə əlaqə saxlayır: məclis üzvlərini dünya hadisələri və mədəni yeniliklərlə tanış etmək üçün Bakıdan “Əkinçi”, Tiflisdən “Ziya”, “Kəşkül” qəzetlərini, Hindistandan fars dilində nəşr olunan “Həblül-mətin” məcmuəsini alırdı” [5, s.385].

Nəvvab poeziyası soykökə, klassik ənənələrə bağlı bir poeziyadır. Onun yaradıcılığı lirik duyğuların ifadəsi baxımından Füzuli, dövründəki haqsızlıqları satirik boyalarla tənqid baxımından Zakir, reallıqları əks etdirmə baxımından isə Şirvani ənənələri ilə səsleşir. Bu haqda A.Hacıyeva yazır: “...qəzəl, rübai, mürəbbeləri sanki ondan əsrlər öncə yazıb-yaratmış ustaların ruhunu özünə hopdurmuşdur. Lakin bu kororanə təqlid deyil, bir şagirdin klassik Şərq poeziyasında zirvələr fəth etmiş usadlarının qarşısında duyduğu heyranlıqdır” [2, s.133].

Mir Möhsün Nəvvab yaradıcılığında bizə Azərbaycan və fars dilində yazdığı divan, yüzdən çox Qarabağ şairi haqqında məlumat verən “Təzkireyi-Nəvvab”, klassik musiqidən bəhs edən “Vüzuhül-ərqam” və s. əsərləri məlumdur.

Azərbaycan dilində yazdığı şeirlərin mövzusu müxtəlifdir. Bunların bəzisi lirik məzmun ifadə edən aşiqanə ruhlu, bəzisi dövrün reallıq-

larını əks etdirən ictimai məzmunlu, bəzisi ruhaniləri tənqid edən, bəzisi vətənpərvərlik ruhlu, bəzisi beynəlxalq hadisələrə həsr olunan, bəzisi isə müasirlərinə həsr etdiyi şeirlərdir.

Sevgi, məhəbbət, həyat, təbiət gözəlliyinin tərənnümü şairin anlayışında, ilk növbədə, mübarizə, əzmkarlıq demək idi. Bu hiss onun lirikasının daxili qatında gizlənən gözəlliyi, əzmkarlığı ifadə edirdi.

*Ey diriğa, mürği-dil vaxtı-bahar,
Oldu bülbül kimi məhbusi-qəfəs.*

*Qəm çölündə qalmışam, ey piri-rah,
Küçəgərdan oldum, ey mirəsəs.*

*Dəmbədəm fəryad qıllam hicrdə,
Yox mənə munis bu qəmdə heç kəs.*

*... Qalmışam Nəvvab tək zarü qəmin
Sən yetiş fəryadə, ey fəryadrəs. [7, s.47]*

Şairin lirik duyğu və düşüncələrini əks etdirən şeirlərində hicran əzabı çəkdiyini “qüssədən gül tək saraldım, ey xuda, fəryada yet”, “eşqim olubdu yar hüzurunda narəvac, ya rəb, sən özün etgilən əlac”, – deyərək, Tanrıdan kömək istəyən şairin “lirik mən”inin narahatlıqlar içində fəryad etdiyini görürük. Gülüstanın həsrətindən halının pəjmürdə olduğunu, bağrının qönçə tək qan ağladığını deyən şairin sonrakı bəndində bizi başqa məqamlarla tanış edir. O, özünü cəfa çəkən bülbülə bənzətməklə, ah-zarının aləmi tutduğunu söyləyir. Bu fəryad təkcə şairin qəlbini çırpıntıları, ağrı-acıları deyil, dövrün cəfakəş aşiqlərinin faciəsinin bir şair qələmində əksidir. Bu cəfakəş aşiq öz eşqi yolunda “çaparam dağı, daşı necə çarıbdır Fərhad”, “şüai-mehri - rüxsarın salıb Məcnunu kuhsara”, “gəcə-gündüz çəkib ahü fəğanı Vamiqi-bidil”, – deməklə, özünü əfsanəvi eşq qəhrəmanları ilə müqayisə edir. Şair eşq oduna düşəndən bir an belə “məh-nəti-qəmdən” uzaq olmadığını vurğulayaraq, halını poetik dillə belə vəsf edir:

*Yenə başımda bilməm bunca şuru nə qovğadır,
Həvayi-ruyi-canandır və ya özgə sövdadır.*

*Bu nə şuridəlikdir kim, tutubdur aləmi yeksək,
Qamu zərrat aləmdə təcəllar hüveydadır.*

*Olubdur cilvəgər dildari-əzzəl cümlə məxluqə,
Cahan vadiyyi-eyməndir, bu nə Tur, nə
Musadır,*

*Qamu aləmdə zahirsən, qamu ənvarə bahirsən,
Nə müslimdir, nə məscid, nə kəlisadır, nə
tərsadır.*

*...Sənin təşviqi – ruyindir ki, saxlar zar
Nəvvabi,
Vəgərnə xaki-qəmdə fanivü naçizü bicadır.
[7, s.42-43]*

Aşıqanə məzmunlu lirik şeirlərində şair klassik ənənədən gələn metaforik ifadələrdən istifadə edərək, fikrini daha obrazlı, daha canlı lirik boyalarla təqdim edir. Divanının dilinin sadə, aydın, anlaşılıq olması onu daha da oxunaqlı edir. Klassik poeziyada formalaşmış təsvir və ifadə vasitələri şairin dilinə obrazlılıq gətirməklə yanaşı, şeirlərindəki lirizmi daha da artırır. Şərq poetikasında bədii fiqurlar öz funksiyasına görə, şeirdə həm mənə, həm də ifadə gözəllikləri yaradır. Əgər mənə gözəlliklərini təşkil edən poetik fiqurlarda deyimlərin mənası əsas götürüldüysə, ifadə gözəlliklərində əsas diqqət kəlmələrin səslənməsi, zahiri forma və struktur, görünüş diqqəti cəlb edirdi. Nə qədər fərqli olsa da, həm mənə, həm də ifadə gözəlliklərini əhatə edən bütün poetik fiqurların məqsədi oxşar və yaxındır. Onların hamısı bədii sözün gözəl və mənalı ifadə olunmasına xidmət edir. Nəvvabın işlətdiyi məcazi ifadələr sevgilinin üzünü “gül-bərg tək tərdir”, “bütü-rəna”, “kөнül Sənan kimi kuhi-biyaban”dir kimi ifadələrdə daha aydın görünür:

*Əğyarlar ayırdı məni kuyi-yardan,
Oldum kənar, heyf, o gülün üzərdən,*

*Yansın fəraq atəşinə mən kimi görüm,
Hər kəs məni ayırdı o çeşmi-xumardan.*

*Əfğanü zar eyləməsin, nə etsin əndəlib,
Ol dəm ki, düşdü gül novbahardan.*

*Könlüm quşu müqəyyəd olub dami-zülfünə,
Olmuş əsəri-zülf, nə qəm şahmardan.*

*... Nəvvabi-zar atəşi-hicranə qərq olub,
Pərvanəyə nədir dəxi pərva şərardan.
[7, s.67]*

Bu qəzəlinde sevgilisindən ayrı düşən aşıqın izzitəbləri təsvir olunur. Aşıq onu məşuqdan ayır salan əğyara “yansın fəraq atəşinə mən kimi görüm”, – deməklə, ona da sevgi əzabı çəkməyi arzulayır. Sonrakı beytdə aşıq özünün izzitəblərini bahar mövsümü qurtarandan sonra gülün həsrətini çəkən əndəlib quşu ilə müqayisə edir və öz izzitəblərini əndəlib quşunun əzablarına bənzədir. Şair aşıqın könlü quşunun gözəlin saçlarının toruna düşdüyünü, o zülfün əsiri olduğunu vurğulayır. Məqtə beytə keçən şair sevgisini, həsrət və ayrılıq qəmini özünü alova atan pərvanənin sevgisi ilə müqayisə edir. Pərvanənin alovdan, qığılcımdan heç bir qorxusu yoxdur. O, alova olan eşqini özünü oda ataraq bildirir, o odda əriyərək yox olur, alova qovuşur. Ayrılıq həsrəti çəkən, eşq oduna düşməkdən qorxmayan Nəvvab da bu hicran əzabına zərar ağlayır.

Mir Möhsün Nəvvab soykökü etibarilə müqəddəslərə bağlı olan sənətkardır. Onun atası dövrünün mömin övliyası olmuş və qəbri ziyarətəgah olaraq xalq tərəfindən qəbul edilmişdir.

Şairin yaradıcılığında dini mövzular, təsəvvüf məzmunlu şeirlər də az deyildir. Bütün bu şeirlərdə Nəvvab islami dəyərləri təbliğ etməklə yanaşı, Qurani-Kərim ideyalarının yüksək mənəvi keyfiyyətlərini insanlara poetik dillə təbliğ edirdi. Nəvvabın Hz. peyğəmbərə, Hz. Əliyə və peyğəmbərin nəvələrinin başına gələn müsibətlə bağlı yazdığı şeirlər “Məzlumnəmə” adı altında təqdim olunur. Şeirlərinin birində şair: “ey məhi-ənvəri-hidayət Əli, məxzəni əsrəri vilayət, Əli” deyərək, Əlini ay kimi işıq saçan, doğru yol göstərən, bütün sirlərdən xəbərdar olan bir zəka sahibi kimi vəsf edir. Şair sonra fikirlərini davam etdirərək deyir:

*Ey kərəmin mənbəi, salari-din,
Həbibə olan aləmə həblülmətin,
Baisi- icadi-səməvü zəmin,
Fərisi-meydani-şücaət, Əli! [7, s.117]*

Bu bənddə şair Əlini cömərdliyin mənbəyi, din başçısı, Allaha möhkəm bağlanan dost, bu

aləmin var olmasına bais olan, atlı meydanında şücaətlik göstərən şəxs kimi vəsf edir.

Nəvvabın yaradıcılığının bir qismini təsəvvüf məzmunlu şeirlər təşkil edir. “Təsəvvüfin poeziyaya təsiri, özünü poeziyada ifadə etməsi hər dövrdə, hər epoxada özünü fərqli şəkil və formalarda büruzə verib. Şübhəsiz ki, klassik Azərbaycan şeirində təsəvvüf görüşlərinin inkişafı tarixən düzxətli, mexaniki xətt üzrə getməyib. Bəzən təsəvvüf öz dövrünün hakim düşüncə formasına çevrilib və bu zaman ədəbiyyat, demək olar ki, bütövlükdə təsəvvüfi dünyagörüşün xidmətində olub. Bəzən də dövrün dini-ideoloji, fəlsəfi-idraki fikir axınlarında özünə yer tapmayan hər hansı sənətkar öz poetik ruhunu hansısa təsəvvüfi fikir cərəyanının axarına buraxıb və nəticədə ədəbiyyatımız mistik-əsrarəngiz ideyalarla zənginləşib” [4, s.9]. Biz bu ideyanı Nəvvab şeirlərinin axarında da görürük. Şairin şeirlərində Allaha bağlılıq, dini inanclara etiqad, islami dəyərləri qorumaq, onları öz məfkurəsi baxımından dəyərləndirmək əsas yer tutur. Nəvvabın təsəvvüf məzmunlu şeirlərindən danışan A.Hacıyeva yazır: “Nəvvabın poetik düşüncəsi sufizmin təsirinə məruz qalmışdır... Klassik milli ədəbiyyatımızın bir çox nümayəndələri (İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli və başqaları) öz yaradıcılıqlarında bu və ya digər dərəcədə sufi dünyagörüşünün aparıcı təmayülünü əxz edərək ölməz sənət nümunələri yaratmışlar. Həmin söz xəzinəsinin birbaşa təsiri ilə püxtələşmiş Nəvvab lirikasının da sufilik kimi dini-fəlsəfi cərəyanın təsirindən kənar qalması mümkünsüz idi” [3, s.135].

Şair qəzəllərinin birində deyir:

*Zənəxdanında hindi xalını görgəc bu mürği-dil,
Şikənc zülfə bənd oldu ki, o bir təng zindandır.*
[7, s.38]

Təsəvvüf şeirində xal Tanrı zatının vahid olmasına bir işarədir. Xal qeyb və şəhadət aləminin bir nişanı kimi həmin nöqtəyə bənzədilir. Məşuqənin üzündəki xalı görən aşiq ürəyini ona bağlayır, o xala vurulandan sonra dünya onun üçün zindana çevrilir. Gözəlin xalına tamah salıb məhəbbət oduna düşən aşıqla, cənnətdə Allah-təala tərəfindən qadağan olunmuş meyvəyə tamah saldığı üçün Yer üzünə göndərilən Adəm peyğəmbər arasında heç bir fərq

yoxdur. Hər ikisi də zahiri gözəlliyin qurbanına çevrilir – nəfsin təsirinə düşür. Xətti-xala olan aludəçilik bir növ dünyəvi həvəslərin və kəsrətin cazibəsində qalmaqdır. Deməli, zahiri gözəlliklərin seyrinə dalan salik hələ surət aləminə bağlı qalır və mənə dünyasından xəbərsizdir.

Təsəvvüfdə xətti-xal bir növ örtük, hicab, pərdə funksiyasını da yerinə yetirir. Bununla bağlı N.Göyüşov yazır: “Vəhdət nişanəsi olan xal arifin xəyalını öz ardınca aparır. Şair də, bir qayda olaraq, xalın arzu və xəyalından ayrılı bilmir. Arizi-xalı-mişkin” sorağından ayrılı bilməyən Füzuli “qılma gözdən cöhrəyi-xalın nihan”, – deyərək xalın xəyalından uzaq ola bilmədiyini söyləyir” [1, s.386].

Təsəvvüf poeziyasında xal – quyu, zindan funksiyasını da daşıyır.

*Zənəxdanında hindu xallını görgəc bu mürği-dil,
Şikənc zülfə bənd oldu ki, o bir təng zindandır.*
[7, s.38]

“Yanağındakı o qara xalı görən kimi bu qəmli ürək ona elə bağlandı ki, aşıqi bu zülf sanki qaranlıq zindana saldı”, – deyən şair sevgilinin halını bizə vəsf edir.

Divanda yer alan təsəvvüf məzmunlu şeirlərdən biri də “Zülf” qəzəlidir. Qəzəl səkkiz beytdən ibarətdir. Təsəvvüfdə saç (zülf) anlayışı qaranlıq, gecə, örtük, zülmət, kəsrət, maddi dünyaya bağlanmaq həvəsi və s. ifadə və mənaları özündə əks etdirir. Zülfün əsiri olmaq bu dünyaya bağlanmaq, dünya nemətlərinin vurğunu, əsiri olmaq anlamına bir işarədir. Zülfün üzə tökülməsi haqqın camal sifətinin gizlədilməsinə işarədir. Deməli, saç (zülf) ilahi gözəlliyin görünməsində pərdə, örtük (hicab) rolunu oynayır. Bu mənada zülf real dünya ilə ilahi varlıq arasında əngəl yaradan məfhum kimi də xarakterizə olunur. Klassik poeziyada zülf zəncir, kəmənd, buxov mənaları maddi dünyaya bağlanmaq kimi məqamları da özündə daşıyır.

*Tapdı çün badi-səbada tabi-ənbər bari-zülf,
Aşiyani-mürği-rəhim etdi tarü mari-zülf.*

Birinci misrada şair səba yeli ətrini sənin saçlarından aldı, səninlə bu tanışlığım ruhumu hərəkətə gətirib zülfümü tarımar eylədi.

*Oldu gülzari-behişt ədnində çün bağiban,
Tapdı yarın gülüzarında çü istiqrari-zülf.*

Cənnət bağı bağban üçün behişt oldu, çünki yarın zülfünə aşiq olandan sonra bağçası behiştə qərq oldu.

*Rövzeyi-rizvan içində həlqələndi hər tərəf,
Adəmlü Həvvanı icva eyləyən şəhmar zülf.*

Cənnət bağında hər tərəf həlqələndi, torlandı, zülfün Adəmlü Həvvanı ilan kimi tora saldı, deyən şair qəzəlin başqa bir beytində deyir:

*Hər kəsi gördü, müqəyyəd eylədi tərsasifət,
Şeyx Sənan kimi saldı boynuna zünnar zülf.*

Bu beytdə şair Şeyx Sənan əfsanəsini xatırlamaqla zülfü müsəlman şeyxinin bağladığı zünnarla müqayisə edərək, qəzəlin məqtə beytində deyir:

*Saldı qeydi-daminə Nəvvabı insaf etməyib,
Sirri-eşqin eylədi əməllərə işhar zülf.*

[7, s.52]

Nəvvaba insaf etməyib məşuqə onu öz toruna saldı, sonra onun eşqini bütün aləmə yaydı.

Şair bu şeirində təsəvvüf simvolikasından istifadə edərək, zülfün poeziyadakı funksionallığına aydınlıq gətirmiş, zülfün mənə çalarlarını poetik dillə əks etdirmişdir.

Nəvvabın divandakı şeirlərinin bir hissəsi dostlarına, müəyyən qismi zamanəsinin tanınmış şəxslərinə, bəzisi insanlar arasına nifaq salan din xadimlərinə, bəzisi beynəlxalq məsələlərə, bəzisi isə o dövrdə Qarabağda baş verən hadisələrə həsr olunub. Ətrafında olan insanlara münasibəti şairin davanında açıq şəkildə öz əksini tapıb. Divanda adı çəkilən insanların bəziləri şairin uzun zaman dostluq etdiyi şəxslər, bəziləri isə qiyabi tanıdığı insanlar olmuşdur.

Divanda şairin M.Füzuli, M.P.Vaqif, Q.Zakir, A.Bakıxanov, X.Natəvanın əsərlərinə nəzirlər, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Növrəs, B.Fədai, F.Kəminə, M.Ə.Şahin, H.Qarabaği, H.Ə.Qayıbov

kimi müasirlərinin ona yazdıqları şeirlərə cavabları diqqəti cəlb edir. Divandakı şeirlər bizə həm də o dövrdəki Qarabağın ictimai, siyasi, ideoloji, mədəni, beynəlxalq vəziyyəti ilə tanış olmaq imkanı yaradır.

Belə şeirlərdən biri də Mir Möhsün Nəvvabın “ikinci dəfə baş vermiş erməni-müsəlman münaqişəsinə həsr edilmiş şeir” adı altında çap olunan “Bax” rədifli mürəbbesidir. Şeir 26 bənddən ibarətdir. Bu şeirdə M.P.Vaqifin “Bax” rədifli qəzəlinin təsiri duyulur. Vaqif Qacarın onu qətlə yetirəcəyinə fərman verəcəyini bilərək, dostu Vidadiyə yazdığı məktubunda bütün bu olanlardan insanları ibrət götürməyə çağırır: “Ey Vidadi, gərdişi-dövrani kəcərəftərə bax, Ruzigara qıl tamaşa, karə bax, kirdarə bax”, – deyir [6, s.145].

Vaqifdən fərqli olaraq, Nəvvab ermənilərin törətdiyi vəhşiliklərdən, özbaşnalıqların tüğyan etdiyindən, rus çinovniklərinin bədxah əməllərindən, bu qırğına bais olan məmur özbaşnalıqlarından, rus və ermənilərin əlbir olub xalqın başına gətirdiyi fəlakətlərdən ürəkəğrısı ilə bizə danışır. Baş verən bu hadisələr şairin həyatında müəyyən dəyişikliklərin olmasına da səbəb olmuşdur. Onun əvvəlki dövrlərlə müqayisədə, sonrakı dövrlərdə İslam dininə və müasirliyə meyillənməsində, tərəqqiyə doğru inkişaf tərəfdarı olmasında erməni-müsəlman münaqişəsi mühüm rol oynamışdı. Özü də Nəvvab açıq şəkildə yazırdı ki, bu münaqişənin əsl səbəbkarı olan ruslar ermənilərlə birlikdə türklərə – müsəlmanlara qarşı vəhşilik törədiblər:

*Məscidi yandırıb əraməni rus,
Hər iki qövm oldular mənus,
Rəhməti-həqdən olub məyus,
Var ümidim ki, iş ola məkus...*

Şair gördüyü hadisələri nəzmə çəkərək, o dövrün haqsızlıqlarını, məzlum xalqın başına gətirilən fəlakətləri şeir dili ilə bizə nəql edir. Bu əsər döyüş meydanını əks etdirən bir oçerk xarakteri daşıyır. Baş verən hadisələr gözlərimiz qarşısında çanlanır. Bütün bunlar mətnin yaddaşına hopan tarixi gerçəkliklər və faktlardır ki, Mir Möhsün Nəvvab şeirlərində işıqlandırmaqla hadisələri bugünkü oxucusuna çatdırır.

*Ey əziza, ibrət eylə, gərđişi-dövrənə bax,
Sabitü səyyarədən hadis olan dastanə bax,
Dideyi-insafilən bir qövmi-bədbünyənə bax,
Qələ içrə erməni qövmi edən tüğyanə bax.*

Şair müraciət etdiyi yaxınlarına dövrənin ge-
dişindən ibrət almağı, münəccimlərin uydurma-
larının bir nağıl olduğunu, məzlumların halına,
qala içində (Şuşada – X.H.) ermənilərin törətdi-
yi əməllərə baxın deməklə, o zamankı hadisələ-
rə münasibətini bildirir. Şeir boyunca şairin erməni,
rus vəhşiliklərinin canlı şahidi olduğunu,
baş verən hadisələrin, xalqın başına gətirilən
müsiabətlərin onun gözü qarşısında baş verdiyini
görürük.

Şeirnin başqa bəndində şair rus çinovniki Qa-
laşayovdan söz açır. Şeirdən məlum olur ki, rus
məmuruna Qalaşayov tarixi şəxsiyyət olub, o dö-
nəmdə Şuşa qalası və bütün ətraf əraziləri onun
tabeliyində idi. Çünki şeirin məzmunundan mə-
lum olur ki, ətrafda olan ermənilər min bir hiylə
və rüşvətlə onu ələ alaraq, müsəlman xalqının
başına olmanın fəlakətlər gətirir, sərhəd ərazilə-
rində olan torpaqları əllərinə keçirirlər.

*Minlərlə ram qıldı Qalaşayovu özünə,
Sürməyi-rüşvət çəkib ol binəvanın gözünə,
Neçə min erməniləri yandırdı zülmün közünə,
Qələdə qalxızdığı bir beydəqi-əfqanə bax.*

Şeirnin başqa bir bəndində müəllif iki sadə xal-
qın arasına nifaq salan, onları bir-birinə vuruşdu-
ran məmurların aqibətindən söz açaraq deyir:

*Qalaşayovlar saldılar bu qələyə bir tazə şur,
Zülmü kinilən nümayən etdilər şuri-nəşur,
Qaldı bu kihü ədavət ta ölüncə nəfxi-Sur,
Bu iki qövmin içində qoydular, tufanə bax.*

Rusların təkidlə müsəlman əyanlarının evlə-
rinə, həm də xalqın müqəddəs yeri olan məscid-
lərə od vurduqlarını şair belə təsvir edir;

*Qalaşayun buyruğuyla ruslar, kazaklar,
Neçə əyan evlərinə od qoyub yandırdılar,
Ermənilə yügrüşüb həm məscidə od vurdular,
Şöləsin qalxızdılar, ta dərgahi-süphanə bax.*

Nəvvab ürəkağrısı ilə Köçəri kəndinin qarət
olunmasını, on iki min rus və erməni əsgərinin
cəm olub Köçəri səmtinə əvvəlcə toplara od qo-
yub atılmasını, günahsız insanlara haqsız yerə
zülm edilməsini “bigünah ol qövme zülmi-binə-
hayət eylədi” deyə dilə gətirir. Bəndin sonunda
şair “qan töküb xunxar oldu, qanə adət eylədi”,
– deməklə, rus məmurlarının qan tökmək adətlə-
ri olduğunu, törətdikləri haqsızlıqlardan söz açır.

Tarixin qan yaddaşında baş verən hadisələ-
rin iştirakçısı kimi çıxış edən şair gördüklərini
şeir dilinə çevirərək, gələcək nəsillərə ötürmə-
klə tarixi gerçəklikləri yaşatmağa çalışmış, erməni
və rus özbaşnalıqlarının o dövəmdə törətdiyi
vəhşiliklərdən poeziyanın dili ilə ətraflı bəhs et-
mişdir.

*Köçərini odladı ol dəmdə çün qövmi-züləm,
Əmr qıldı ləşkərinə, erməniylə həm qədəm,
Pəs müsəlman səmtinə qalxızdı zülmilən ələm,
Binəva millətlərin haqqında bir divanə bax.*

Şeiri davam etdirən şair sonrakı bənddə Ma-
mayi istiqamətinə rus qoşunlarının hücum et-
məsini, oranı darmadağın edəndən sonra Mir-
canlıya irəliləmələrini, Hacı Rüstəmin evlərini
yerlə yeksan etməsindən bəhs edir. Bəndin so-
nunda “kim görübdür belə hakim, hökmə bax,
divanə bax”, – deməklə, gördüyü hadisələrin
onda böyük təəccüb doğurur.

Bütün bu hadisələrin gedişatında şair yerli
insanların vuruş zamanı hadisələrə sadəcə se-
yirçi kimi qalmaqdlarını da qeyd edir. O yazır
ki, bu hadisələrdən xəbərdar olan müsəlmanlar
“şiri-qüran” kimi səngərlərə doldular, “nəreyi-
Allah” ilə aləmləri doldurdular, güllələri yağ-
mur kimi aləmə səpdilər. Həmçinin din xadim-
ləri: seyyidlər, mollalar əlinə silah alıb onlar
xalqı səfərbər etdilər. Allaha yalvararaq “zalı-
mın zülmünü gör”, – deyə səsləndilər.

Daha sonra isə müsəlmanların ermənilər
səmtinə top atmasından söz açan şair, bu hadisə
zamanı on səkkiz erməni cavanın ölməsini, bu-
nun da böyük hay-küyə səbəb olduğunu da
qeyd edir. Həmin dövəmdə ayrı-ayrı qaçaq dəst-
ələrin yaranması haqqında tarixi məlumatlar da
bizə məlumdur. Bu dəstələr talançı və soyğun-
çuluqla məşğul olur, xalqın min əzab-əziyyətlə
yığıdığı varidatını talayırdılar.

Daha sonra şair kürdlərin köməyindən söz açaraq, İbrahim bəy adlı bir cəngavərin kürdlərlə əlbir olub Ermənistanı top atəşinə tutmasını, ermənilərlə mərdanə cəng etdiyini, onları öldürərək üst-üstə yığmasını lirik boyalarla əks etdirir.

*Zahir oldu ol zamanda neçə dəstə çün hümay,
Kürd tərəfdən nəcavanlar cümlə çəkdi huy-hay,
Necə güncüşk üstünə şahin şığar, ya qırçıqay,
Cümləsi tarac üçün oldu rəvan, talana bax.*

[7, s.96-99]

Şair şeirin sonrakı bəndində ermənilərin qəfil atdıqları güllədən İbrahim bəyin ölməsini acı təəssüf hissi ilə qeyd edir. Bu vuruşda onun ölməyini “haqq yolunda canından keçən canan” kimi dəyərləndirir.

Şair Şuşanın müdafiəsi zamanı xalqın göstərdiyi qəhrəmanlıqlardan məhəbbətlə söz açır. Erməniləri qanına qəltan eyləyən xalq heç nəyə baxmadan torpaqlarını qoruyurdular. Müəllif göstərir ki, minlərlə evləri top atəşinə tutan rus

və ermənilər “özləri yandırdığı od onlara saldı şərər” deyərək, bu savaşa yeddi yüzdən çox erməninin öldüyünü qeyd edir. Şair onu da qeyd edir ki, vəziyyət o yerə çatdı ki, ermənilər bir qəbrdə üç-dörd ölünü basdırmalı olurdular. Odur ki, “qoydular üz qaçmağa, ol dəmdə cün pirü cavan”, – deyərək şair onların döyüş meydanından qocalı-cavanlı qaçdıqlarını qeyd edir.

Şeirin sonunda məlum olur ki, ermənilərin məğlubiyyətindən xəbər tutan Qalaşayov orduya geri çəkilmək əmrini verir. Erməni keşişləri süllü üçün təslim ələmini – bayrağını qaldırdılar. Onlar “məscidə üz qoydular, sən əhdə bax, peymanə bax”, – deyən şair Allahın zalımın cəzasını verdiyini, onun hökmü ilə haqsız axıdılan qanların yerdə qalmadığını, xalqın əzmkarlığını göstərir. Şeirin sonunda xalqın qəhrəmanlığını vəsf edən şair hünər sahiblərini Allahın qorumasını arzu edir.

*Millətin mədhini, Nəvvab, etgilən sən intişar,
Sahibi-qeyrətləri hifz eyləsin pərvərdigar.*

Nəticə / Conclusion

Mir Möhsün Nəvvab yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının az işıqlandırılan sahələrindən biridir. Onun çoxşaxəli yaradıcılığı müxtəlif elm sahələrini özündə birləşdirir. Odur ki, müa-

sir ədəbiyyaşünaslığın əsas problemi kimi Nəvvab yaradıcılığının əlaqəli şəkildə araşdırılması daha məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat / References

1. Cümşüdoğlu, N. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. – Bakı-Tehran: Süruş Beynəlxalq Nəşriyyatı, 1997.
2. Hacıyeva, A. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Mir Möhsün Nəvvab. Oçerk. – Bakı: Elm 2021.
3. Hacıyeva, A. Mir Möhsün Nəvvabın ədəbi-bədii irsi. – Bakı: Nurlan, 2004.
4. Hümmətova, X. Azərbaycan şeirinin qaynağında təsəvvüf. – Bakı: Elm və təhsil, 2015.
5. Qasımzadə, F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. – Bakı: Maarif, 1966.
6. M.P.Vaqif. Əsərləri. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1945.
7. Mir Möhsün Nəvvab. Əsərləri. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006.

ОТРАЖЕНИЕ БОЖЕСТВЕННОЙ ГАРМОНИИ И ИСТОРИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ В ТВОРЧЕСТВЕ МИР МОХСУН НАВВАБА

Хураман Гумматова

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: hummatovax@mail.ru

Резюме. Мир Мохсун Навваб Карабаги (Агамирзаде) (1833-1919) – один из поэтов, занявший уникальное место в развитии азербайджанской литературы XIX века. Мир Мохсун Навваб Мир Мохсун Навваб известен в истории нашей литературы как поэт, музыковед, художник, каллиграф, алхимик, математик, астроном. Поэзия Навваба – это поэзия, связанная с классическими традициями. Его творчество перекликается с традициями Физули в плане выражения лирических эмоций, Закира в плане критики несправедливостей своего времени сатирическими красками, Сеид Азима Ширвани в плане отражения реалий.

В творчестве поэта немало религиозных тем и стихотворений суфийского содержания. Во всех этих стихах Навваб проповедовал исламские ценности, а также поэтическим языком проповедовал людям высокие духовные качества коранических идей. Одним из таких сочинений поэта является стихотворение-муреббе с редифом «Бах», опубликованное под названием «Стихотворение, посвященное второму армяно-мусульманскому конфликту». Стихотворение состоит из 26 строф. В этом стихотворении чувствуется влияние газели М.П.Вагифа с этим же редифом «Бах».

Ключевые слова: Навваб, Карабах, диван, суфизм, лирические стихи, исторические события